
De politieke economie van het Schone, het Ware en het Goede

PROF. DR. J. PEN*

De overheid heeft het moeilijk met haar cultuurpolitiek. Hoewel het genot van een cultuurgoed ten dele een zuiver individuele aangelegenheid is, zijn er toch ook collectieve aspecten aan de beschikbaarheid van cultuurgoederen te onderkennen op grond waarvan de overheid tot ondersteuning van cultuuruitingen zou kunnen besluiten. Maar welke zijn die aspecten precies en welke zouden de motieven van de overheid kunnen zijn om een actief cultuurbeleid te voeren, dat mogelijkerwijs niet volledig aansluit bij de voorkeuren van „de” burgers? De traditionele economie heeft daar volgens de auteur nog geen toereikende antwoorden op gegeven. Daarom wordt in dit artikel gepleit voor een „politieke economie van de cultuur” die andere accenten legt en de ogen opent voor bijzonder belangrijke maatschappelijke verschijnselen.

De filistijnse visie

De economische benadering van de cultuur is omstreden. Dat spreekt vanzelf voor wie de recente discussie heeft gevolgd omtrent de bezuinigingen die de regering denkt uit te voeren in de kunstsector. Het mijns inziens onzalige voorstellen tot het samenvoegen van enkele symfonieorkesten heeft veel argumenten losgemaakt. Men kan zich overigens afvragen of een regering die zegt de werkgelegenheid te willen vergroten, er goed aan doet enkele honderden musici op straat te zetten. Maar ook de meer theoretische benadering van het cultuurverschijnsel door de economie is niet boven twijfel verheven.

Ik wil deze twijfel op enigszins polemische wijze tot uitdrukking brengen door te stellen dat de traditionele economie, met haar „gegeven behoeften”, het gevaar loopt wezenlijke aspecten van het cultuurverschijnsel over het hoofd te zien. De dynamiek van behoeften en behoeftenbevrediging blijft te veel achter de horizon. En erger: de economiebeoefening kent, zeker in Nederland, een variant die bij voorbaat afwerend staat tegenover het subsidiëren van de kunst, de kranten, de kerken en sport. Terwijl de economie graag neutraal en waardevrij wil zijn, wat een uitstekend streven is, overvalt zij ons vervolgens met woorden als „bemoeigoederen”, wat een geladen vertaling is van „merit goods”, „bevoogding” en „paternalisme”. Waar zulke uitdrukkingen worden gebruikt, wordt politiek bedreven. Dat is niet verboden, maar waardevrije economie is het niet. Het waardeoordeel is bovendien nogal geborneerd — het houdt in dat overheden zich moeten conformeren aan de voorkeuren der individuele burgers. In naam van de democratie.

Het is deze variant die ik wil bestempelen als filistijnse economie. Dat klinkt weinig vriendelijk, maar „bevoogding” is ook geen vriendelijke uitdrukking. De kwestie is van meer dan theoretische betekenis, omdat we leven in een tijd waarin de cultuur, met economische argumenten, naar de filistijnen dreigt te worden geholpen. Ik wil hieronder in de eerste plaats aantonen dat er gemakkelijk een inconsistentie in ons denken kan sluipen. Vervolgens wil ik aannemelijk maken dat wij, als economen, moeten kiezen tussen twee legitieme benaderingen. Of wel, we benaderen culturele verschijnselen zonder vooringenomenheid, neutraal, koel — waarmee de culturele

economie op één lijn komt te staan met de landbouweconomie en de vervoersecconomie. Of wel, we erkennen het bijzondere karakter van de cultuur en speciaal van de cultuurpolitiek. Dat leidt tot een politieke economie van het Schone, het Goede en het Ware. De schijnbare neutraliteit, waarbij de subsidiërende overheid bij voorbaat van bevoogding wordt beticht, ware als filistijns te verwerpen. Laat ik eerst uitleggen waarom ik bezwaar heb tegen de term „bemoeigoederen”, en de daarachter liggende kijk op het democratische proces.

Uitgangspunt van de traditionele economie is dat mensen zelf moeten weten hoe ze hun eigen behoeften bevredigen. Of dat goed voor ze is of niet, daar treden wij, als wetenschapsmensen, niet in. Positieve economie dus, die geen normatieve uitspraken doet. Wij onthouden ons van moraliseren en nemen de keuzen voor wat ze zijn. „Revealed preference” drukt goed uit wat we bestuderen. Ik vind dat een verdedigbaar uitgangspunt, mits we het consistent toepassen. En dat is niet steeds het geval.

Want wij passen dit non-normatieve uitgangspunt vooral toe op consumenten. Producenten mogen eigenlijk maar één gedragslijn volgen — winstmaximering door hoeveelheidsaanpassing bij gegeven prijssignalen — en alles wat zweemt naar monopolistische of oligopolistische prijszetting is verdacht, net als de reclame. Weliswaar zijn de bedrijfseconomen, sinds Cyert en March, veel toleranter geworden en mogen er in de ondernemingen allerlei doelstellingen worden nagestreefd, zoals „satisficing”, het bewaren van evenwicht tussen interne en externe pressiegroepen, het aanleggen van een schilderijenverzameling. Maar ondanks deze moderne ontwikkelingen ziet de welvaartstheorie het ondernemingsgedrag graag gericht op het consumentenbelang. Het producentenbelang — de satisfactie van de werkende mens — komt in de consumenteneconomie nauwelijks aan de orde, en wordt behandeld in andere vakken, zoals de arbeidspsychologie en de bedrijfskunde. Dat hindert niet, zolang we ons onthouden van normatieve uitspraken, maar die onthouding is vaak te moeilijk.

*De auteur is als hoogleraar verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Bij de overheid gaat het net zo. Ook hier hebben we een gedragsverklarende richting — „public choice”-theorie met haar aandacht voor budgetmaximerende bureaucraten en stemmenmaximerende politici — maar het normatieve ligt steeds op de loer. Deugt het wel wat de overheid doet? Verstoot ze soms de allocatie? Is ze misschien paternalistisch aan de gang? Deze kritische instelling siert de burger, maar leidt de economie makkelijk op het valse spoor van een normatieve visie, waarin de individuele burger het richtsnoer wordt van de politiek. En dan liefst ook nog de burger als consument. Dat is niet consistent. Want de overheid heeft uiteraard eigen voorkeuren, die los staan van die van de burgers. In een werkelijk non-normatieve theorie mag dat; daarin worden de consument en de politicus over dezelfde kam geschoren, die van „revealed preference”. In een normatieve theorie wordt het gedrag van consumenten en politici kritisch bekeken. Van allebei; niet alleen van de politici.

De meeste economen hebben hun eigen inconsistentie niet in de gaten. Stel, een huisvrouw is 's ochtends om elf uur bezig aan haar tweede fles sherry. De waarde vrije econoom komt langs en constateert dat zij haar preferenties onthult; misschien constateert hij tevens dat de eerste wet van Gossen niet erg werkt. Moraliseren doet hij niet. Deze waarnemer treedt vervolgens het café binnen en ziet vijf mannen die het huishoudgeld omzetten in jenever — ruimdenkend als hij is neemt hij aan dat zulks wel zal kloppen met de voorkeuren van de betrokkenen, hoewel het geval van de allocatie binnen het gezin nimmer wordt besproken in de leerboeken die hem tijdens zijn studie hebben beïnvloed. Ten slotte verdwaaft de econoom in het raadhuys, waar zeven mannen en vrouwen besluiten om een orkest te subsidiëren — en ziet, de econoom vraagt zich bezorgd af of zo'n subsidie geen verstoring van de allocatie meebrengt. Paternalisme, horen wij hem mom-

De filistijnse visie?

pelen. Bemoeigoederen zeker. De waarde vrije, niet moraliserende waarnemer, heeft opeens iets heel moralistisch gekregen. Hij komt op voor — ja, voor wie of wat eigenlijk? Voor de consument die een veronderstelde afkeer heeft van „bevoogding”? Voor de belastingbetaler? Voor Pareto-optimale allocatie? Wie heeft hem daartoe gemachtigd? Als ik burgemeester was, en ik hoorde de econoom brommen over bemoeienis, zou ik hem vragen: „waar bemoeit U zich eigenlijk mee?” En ik zou hem meedelen dat het gemeentebestuur zijn eigen voorkeuren heeft, die in het beleid worden onthuld. Respectabele voorkeuren, en alleszins beter dan de voorkeur voor sherry.

Achter het woord „bevoogding” ligt een politiek vooroordeel. Het is dit: dat overheden de op de markt tot uiting komende voorkeuren zoveel mogelijk moeten respecteren. Externe effecten daargelaten (gif, lawaai) moeten de overheden zich houden aan de keuzehandelingen van de consumenten. Het is een begrijpelijk, maar zéér normatief uitgangspunt, dat vaak wordt ondersteund met een verwijzing naar de spelregels van de democratie. Welnu, die verwijzing is betwistbaar. De democratie vergt niet dat de overheden zich klakkeloos aansluiten bij „de” voorkeuren van „de” mensen. De overheid kan dat niet eens als de burgers verschillende opvattingen koesteren, bij voorbeeld over de rol van de kunst. De overheid mag het zelfs helemaal niet als de mensen slechte voorkeuren hebben. Want de overheid moet natuurlijk min of meer doen wat de mensen willen, maar alleen als zulks niet strijdig is met hogere eisen, bij voorbeeld, van het Goede, het Ware en het Schone. Bij die eisen ligt het aangrijpingspunt voor een theorie van de cultuurpolitiek.

De filistijnse economie wordt met name toegepast op de subsidies voor de kunst, de kranten, de kerken. Maar de economen, die deze geldelijke steun veroordelen als zijnde bemoeizuchtig, zouden niet graag willen dat die zelfde overheid ten aanzien van de goudvoorraad een beleid volgde dat werd ingegeven door de *vox populi*. Het beleid zou makkelijk kunnen leiden tot het wegsmelten van die voorraad. Ik ken ook hoogleraren die ongaarne zouden zien dat de wil des volks tot wet werd bij de vaststelling der professorensalaries. En zelf zou ik zeer beducht zijn voor een populistisch beleid nopens werkloze gastarbeiders — dat beleid zou erop neerkomen dat ze snel over de grens werden gezet. Ook de doodstraf zou misschien weer worden ingevoerd als de overheid recht sprak in de naam des volks. Natuurlijk, zullen traditionele economen toegeven, bij de rechtspraak, daar mogen we het populistische vooroordeel niet volgen, want daar zijn hogere beginselen in het geding — van recht en rechtvaardigheid. Welnu, is dat dan in de cultuurpolitiek niet zo?

Van tweeën een

Als economen over de cultuur en de cultuurpolitiek spreken, moeten zij kiezen. Of wel zij volgen de lijn van de wetenschappelijke economie, waarbij de keuzehandelingen van alle betrokkenen worden geobserveerd, verklaard, in hun samenhang beschreven. Zonder eigen waardeoordeel — ook de verkapte waardeoordelen ten opzichte van de overheid worden vermeden. De economie van de cultuur is dan in beginsel niet zoveel anders dan de economie van een andere sector. Er is op dit terrein veel te onderzoeken; in het bijzonder de kunsten leveren interessante bedrijfstakproblemen op. Alleen reeds de institutionale kaders vormen een mooi voorwerp van studie. Nergens zijn de markt (grammofoonplaten, boeken, dwarsfluiten), de „non-profit”-organisatie (Concertgebouworkest, Forum) en de overheid zo vervelend als juist in de kunstsector (of het moest de medische sector zijn). Er kunnen nog enorm veel statistische gegevens worden verzameld. Er kunnen hypothesen worden opgesteld en getoetst. Bij voorbeeld: is de vraag naar schilderijen inelastisch? Zijn de prijzen van bestaande schilderijen, op de grote veilingen, volgens het principe van de accelerator, gecorreleerd met de *bewegingen* in het algemene prijsniveau? Er is een economie van de cultuur denkbaar die op één lijn

staat met de landbouweconomie, de vervoerseconomie, de onderwijseconomie en de economie van de gezondheidszorg. Dat vak hoeft geenszins voorbehouden te zijn aan mensen die het goed menen met de kunst, evenmin als de agrarische economie is voorbehouden aan vrienden van de landbouw. De neutrale economie van de cultuur is een respectabel, geen filistijns vak. Maar er worden dan ook geen beleidsaanbevelingen gedaan — het ging immers over wetenschap. Uitdrukkingen als „bemoeigoederen” blijven binnen het bolwerk onzer tanden. Een impliciete voorkeur voor populistische of marktconforme standpunten blijft achterwege. Niemand „moet” iets, behalve de econoom die wetenschappelijke methoden toepast.

Het artikel van H. O. van den Berg levert een goed voorbeeld van een dergelijke aanpak. Het bevat veel koele informatie over de Nederlandse kunstsector. De „groeïende politieke belangstelling voor de kunst” wordt geconstateerd. Deze wordt verklaard uit de toegenomen subsidies (niet andersom!), de vrees voor bezuiniging en de commotie inzake de decentralisatie. Een reeks van problemen wordt opgeworpen, waaronder vooral de interessante kwestie van de schaarse tijd, en ten minste één hypothese wordt tastenderwijs geopperd: die van de culturele verzadiging. Volgens Van den Berg is de Nederlandse culturele emmer vol. Als de overheid er meer subsidiegeld ingiet, bestaat de kans dat andere activiteiten over de rand lopen. Dit is de „crowding-out”-hypothese, die waard is om overdacht en zo mogelijk getoetst te worden. Ik denk dat deze hypothese de dynamiek van het culturele proces onderschat en dat de beleidsconclusie die men er uit zou kunnen trekken (namelijk de subsidies vooral niet verhogen en eerder verlagen) verkeerd is, maar Van den Bergs presentatie heeft de kenmerken van Popperiaanse wetenschapsbeoefening. Hij gaat echter niet diep in op de motieven van het kunstbeleid; impliciet is toch weer de stelling dat dat beleid de kring der consumenten wil vergroten. En dan is er die ondertoon van „het helpt allemaal niks”. Dat is óók een politiek standpunt.

De andere benadering, die ik aanbeveel, is die van de politieke economie van de cultuur 1). Daar worden echt motieven onderzocht. Niet alleen de motieven van de burgers die hetzij de cultuur drinken als nectar, hetzij haar links laten liggen, maar vooral ook de overwegingen en de beweegredenen van de overheden. Daarvoor is het immers politieke economie: het gaat vooral over het politiek gedrag. Deze benadering neemt de behoeften van de mensen liever niet als gegeven aan, maar gaat na hoe ze worden beïnvloed door de maatschappij. Daar wemelt het van externe invloeden — de mensen zijn vrij om te kiezen, maar ze kiezen meestal wat hun ouders, hun vrienden, hun „referentiegroepen” hebben voorgedaan. Mensen leren door te doen, en zij leren anderen wat te doen en te laten. Die processen zijn overal en altijd aan de gang. Ze kunnen worden bestudeerd. Zeker, ik weet het, dat is sociologie, geen economie. Het is ook sociologie, of misschien sociale psychologie, om vast te stellen dat mensen in hun jeugd een „voorkeur” opvatten voor bepaalde bezigheden (rondhangen, de bromfietscultuur, de automatenhal), waardoor ze later veel missen, en zich gaan vervelen, en dan steeds meer goederen en diensten willen bezitten waar ze niet gelukkiger van worden. Hoe de smaak van de mensen ontwikkeld kan worden op de muziekschool en door te lezen; hoe menselijk kapitaal kan worden gevormd, en hoe de cultuur (de hogere cultuur dus, want hoog en laag zijn begrippen die niet kunnen worden gemist als het over deze dingen gaat) traag opbloeit in een milieu dat daarvoor gunstig is en verkommert in een milieu waar de popmuziek de hele dag dreunt en het passief meelevens met het voetbal de recreatie beheerst.

De cultuurpolitiek gaat uit van een hiërarchie van waarden. Deze kan door de politieke economie op non-normatieve wijze worden bestudeerd, maar sommige beoefenaren van dat vak zullen hun eigen waardeoordele willen inbrengen. Dat is hachelijk, want op dit terrein bestaan geen oordelen die door de wetenschap kunnen worden gefalsifieerd. Maar die oordelen klinken wel mee, dus laat ze maar

eens op tafel komen. (Bach staat bovenaan, vind ik, en een ander mag best wat anders vinden, maar daar kan dan over gediscussieerd worden. In de cultuurpolitiek zijn zulke discussies onvermijdelijk.) Alleen via het inzicht dat het één beter is dan het ander, en waarom, kunnen we begrijpen wat de overheid eigenlijk doet.

Soms zal de politiek nauw aansluiten bij wat veel mensen willen, soms niet. In de cultuurpolitiek geldt vaak het laatste: het bevorderen van avant-garde kunst, het bevorderen van producentenvrijheid bij die cultuuruitingen die het publiek niet lust, het in stand houden van een gespreid, divers aanbod van kranten, het in stand houden van culturele televisieuitzendingen, het in stand houden van dure orkesten met wereldfaam die het niettemin in de markt niet kunnen bolwerken. Dat gaat bewust tegen de markt in. De politieke economie van de cultuur moet op zijn minst het „merit-good”-argument serieus nemen en de vraag opwerpen waarom de overheid andere doelstellingen nastreeft dan de individuele burger. Nog beter is het als de politieke economie uitgaat van de cultuur als collectief goed. Want de Schoonheid is, ten dele, collectief. Dat geldt ook voor het Ware en het Goede.

Bach en de garnalen

Om nog eens duidelijk te maken waar het verschil tussen de twee benaderingen zit kan het volgende dienen. De traditionele economie beschouwt het werk van Bach als een potentieel en individueel consumptiegoed — iemand kan een partituur van het *Wohltemperierte Klavier* kopen en die proberen te spelen. Een grammofoonplaat kopen kan ook. Dat verschilt weinig van een garnalencocktail, en omdat de een meer van barokmuziek houdt dan de ander, is het maar goed dat een vrije markt bestaat waar splitsbare culturele goederen worden verkocht (behalve partituren en grammofoonplaten ook klavecimbels, piano's en vleugels zonder tal). Het aanbod is elastisch, de concurrentie scherp, alles is in orde. Mochten er externe effecten optreden (die bij de barokmuziek niet zo opvallen als bij het toneel, want toneelspelers brengen meer leven in de brouwerij dan muzikanten) dan wil men die best meenemen, maar ze moeten dan eerst wel worden aangetoond. Dat barokmuziek een „merit good” zou zijn — wel, dat wil de traditionele, niet-filistijns economie dan desnoods nog wel toegeven, want je moet Bach langdurig gespeeld hebben en aandachtig beluisterd hebben voor je precies weet wat het is. Dan blijkt dit onderdeel van het menselijk leven mooier dan menigeen denkt.

Daarom besluit de overheid, in haar wijsheid, tot muziekonderwijs beneden de kosten en gesubsidieerde concerten; zelfs kamermuziekensembles worden mondjesmaat en op een vreemde manier (per uitvoering) gesubsidieerd. Het individu en zijn behoeftenbevrediging blijft het uitgangspunt. Ja, wat anders, zal de traditionele econoom zeggen.

Maar het verschijnsel Bach kan inderdaad heel anders worden bekeken, net als de garnalen trouwens. Deze muziek *bestaat*. Het is dus mogelijk geweest zo iets te maken — dat verwijst naar de merkwaardige potenties van de menselijke geest. Ook al zou de beschaving worden weggevaagd en ook al zou nauwelijks een enkele „consument” nog talen naar deze muziek, dan bleef die verwijzing toch bestaan. Temidden van alle menselijke domheid en harteloosheid ligt in het werk van Bach een overwoestbaar teken dat er voor de mensheid redding mogelijk is. De Schoonheid komt hier op

1) Terwijl de traditionele individualistische benadering van de cultuur in Nederland over een zekere literatuur beschikt — men raadplege het uitstekende overzicht van T. Pronk, *Arts and economics, a bibliography*, Boekmanstichting, Amsterdam, 1982 — zijn de publicaties op het stuk van de politieke economie zeldzamer. Een belangwekkende aanzet geeft J. R. Abbing, *Economie en cultuur*, CRM, Den Haag, 1978. Abbing legt niet slechts de nadruk op de externe effecten, maar ziet de kunst ook als iets dat openbaar is, dus (mede) als een publiek goed. Deze opvatting heeft bij ons weinig navolging gevonden.

één lijn te staan met de religie. Cultuurpolitiek wordt een kwestie van geloof. En Bach is een collectief goed geworden.

Met de garnalen gaat het trouwens net zo. Zij kunnen worden opgegeten, met mayonaise, maar ze hebben ook een minder utilitaristisch aspect. Ze zwemmen in zee op plaatsen waar ze door de industriële mens worden bedreigd. Dat is strijdig met hogere waarden, zeggen sommige milieu-activisten, en zulks niet om dat er straks teveel kwik in onze garnalencocktail zit — die beestjes vormen een deel van de schepping die de mens niet rauwelijks mag verstoren. Het ecologisch evenwicht is in deze opvatting een collectief goed, dat door de overheid moet worden beschermd.

Men begrijpe mij niet verkeerd — hier staat niet dat de kunstsubsidies dwars tegen alles in verzevenvoudigd moeten worden of dat kunst en geloof hetzelfde zouden zijn. Er staat ook niet dat grammofoonplaten (Glen Gould speelt de *Engelse Suites*) of Ibach-vleugels gesubsidieerd moeten worden. Er staat zelfs niet dat de overheid die het Schone wil, ook het Schone bereikt — wie weet wordt het lelijke in de hand gewerkt (vreemde bouwsels op de pleinen, rare versieringen in de straten). Er staat eigenlijk niets normatief, hoewel de schijn van het tegendeel wordt gewekt. Ik beweer alleen dat het „merit good“-argument toch net te mager is om een cultuurpolitiek mee te kunnen begrijpen. Het utilitarisme en het individualisme schieten *als verklaringen* te kort voor het gedrag van de overheid, die werkelijk grootscheeps de kunst wil bevorderen.

Wat er intussen van de traditionele benadering overblijft, is dat een cultuurpolitiek kosten meebrengt. Een overheid onthult, in het beleid, prioriteiten en posterioriteiten. Voor de econoom ligt de gedachte voor de hand dat er, ergens in het overheidsapparaat, wordt afgewogen. Hier kan de politieke economie vragen stellen, die voor de overheid nogal onaangenaam uitvallen. Bij voorbeeld: welk overheidsorgaan heeft eigenlijk de beslissing genomen? Was er eigenlijk wel sprake van een echte beslissing, of hebben verschillende organen op verschillende tijdstippen maar wat aangerommeld, zonder bij benadering te weten welke kameel achter de kameelneus aanliep die men argeloos binnenliet? Het artikel van Boorsma over de sportsubsidies doet dienaangaande allerlei argwaan rijzen. Deze scepsis behoeft bij voorbaat geenszins een filistijns karakter te dragen — de overheid die hoge beginselen uitdraagt moet erop verdacht zijn dat nuchtere waarnemers die beginselen in twijfel trekken. Of erger: dat zij strijdigheid constateren tussen de beginselen en de uitkomsten van het politieke proces. De overheid die, via de sport, de volksgezondheid zegt te willen bevorderen — het Goede dus — en vervolgens geconfronteerd wordt met een veelheid aan gebroken benen, mag zich best eens achter het oor krabben. De aansporing daartoe hoort bij de politieke economie zoals die in deze aantekeningen wordt aanbevolen. Niemand kan de econoom beroven van zijn recht op kosten-batenanalyse. Mits maar alle baten zo eerlijk mogelijk worden meegenomen, en we een open oog houden voor de wens van sommige overheden, het Hogere te dienen.

Het Hogere als bedreiging

Niet zonder opzet is hierboven gekozen voor een zwaar aangezette formulering: de overheid bevordert, in haar cultuurpolitiek, het Schone, het Goede en het Ware. De kunst kan de mensheid *redden*. Zulke formules zijn geschikt om schrik teweeg te brengen bij die liberalen die vinden dat zij de hogere waarden des levens zelf behoren te kiezen en dat de overheid er met haar grijpgrage handen behoort af te blijven. Ik hoor het al opwerpen: „straks gaat de regering ons voorschrijven wat we moeten lezen en mooi vinden, en nog later wat we moeten denken“. De totalitaire staat ligt in het verschiet, en dat noemt Pen dan cultuurpolitiek.

De tegenwerping berust op een enorm misverstand en het komt in de beste kringen voor. Toen Karel van het Reve de PC Hooftprijs in ontvangst had genomen verwoordde hij,

op ietwat onkritische wijze, een „opinion chic“ door te zeggen dat de overheid van Toon Hermans moest afblijven en dat hij, Karel van het Reve, het geld dat hij zo juist van de minister van CRM had gekregen, op geheel eigen wijze zou gaan besteden. Als de minister dat niet goed zou vinden, moest hij de centen maar terughalen. Van het Reve sprak uiteraard „tongue in cheek“ toen hij Toon Hermans tegen onairbare aanraking in bescherming nam. De overheid is niet van plan aan deze volkse held te zitten, behalve dan om hem verder te coifferen (Van Agt!). Alleen de belastingdienst weet Toon hopelijk te vinden.

En dat is precies het punt. De overheid geeft in de cultuurpolitiek *ruimte* aan sommige cultuurproducenten, door middel van geld, en haalt dit geld weg bij ons allemaal, en vooral bij de rokers, de bierdrinkers en de autobezitters. Bij die accijnzen zit inderdaad iets van bemoeizucht en paternalisme. De betrokken contribuabelen worden in hun vrijheid aangetast. Maar buiten schoolverband krijgt niemand, in Nederland, boeken opgedrongen, niemand wordt belemmerd in zijn abonnement op *Privé*. De overheid zorgt er, integendeel, voor dat er dingen blijven gebeuren: het Stedelijk in Amsterdam blijft bestaan zodat iemand er binnen kan, het Fonds voor de Letteren schept een klein beetje producentenvrijheid voor een paar schrijvers en de Beeldende-Kunstenarsregeling zorgt ervoor dat gesjochten schilders aan het schilderen kunnen blijven als ze dat begeren en wie weet rolt er af en toe een Appel uit of een Lucebert. Er wordt hier en daar wat toneel opgevoerd dat zonder subsidie niet opgevoerd zou zijn. Artis blijft open. Met het opdringen van wat dan ook aan wat voor consumenten heeft dat geen fluit te maken — integendeel, die consumenten krijgen meer variatie aangeboden dan zonder cultuurpolitiek. Wie het omgekeerde beweert, hij mag Van het Reve heten of anders, begrijpt weinig van de cultuurpolitiek in een liberale samenleving of hij is bezig ons voor de mal te houden. Dit kan mij kwaad maken.

Natuurlijk liggen deze dingen genuanceerd en bestaat er verschil tussen sectoren. Op sommige terreinen van de cultuurpolitiek krijgen wij wel degelijk iets opgedrongen — dat is het geval bij alle publieke gebouwen en trouwens, bij de hele stedenbouw. Het Centraal Station in Amsterdam dringt zich op, maar dat is het geval onder iedere gedragslijn die de overheid volgt: of die nu geïnspireerd is door verheven idealen, door achteloosheid, door triviaal populisme of door de nieuwe kneuterigheid. Dwang ondergaat de burger ook bij de esthetische uitvoering van de munten en bankbiljetten die hij door zijn handen laat gaan. Over die munten worden zelden klachten vernomen, al is onlangs een modernistisch produkt van 's Rijks Munt nogal gekritiseerd. Moelijker ligt het met het recente telefoonboek, door Renate Rubinstein uitgekozen als symbool voor de Nieuwe Lelikhed. Het wordt ons onverbiddelijk thuis gestuurd. Erger vind ik, dat bouwvakkers in de open lucht ons Hilversum III opdringen, maar dat is de overheid niet. De cultuurpolitiek in een liberaal land kan zich zeer wel laten leiden door de wens, het Schone te bevorderen en tegelijkertijd de mensen een maximum aan vrijheid proberen te garanderen.

Het Ware

De bedreigende werking van een politiek die het Schone bevordert, berust op koudwatervrees en misverstanden. Maar hoe zit het met het Ware? Als de overheid ons het Ware begint voor te houden, glijden we dan niet af naar de dwangstaat, naar fascisme en communisme? Het antwoord is: ja, dat gevaar bestaat. Het is levensgroot aanwezig in alle niet-democratische landen, en dat zijn de meeste. Daar verkondigt de regering de waarheid. De democratische staat dient de waarheid langs andere weg: door het bevorderen van de tegenspraak. Ieder heeft het recht te zeggen en te schrijven wat hij wil. Dat geldt speciaal voor onderwijzers en voor ouders die een school willen stichten. Het geldt ook voor de kranten. Als de markt onvoldoende recht doet

wedervaren aan de gevarieerdheid der gepubliceerde meningen kan de overheid financieel een handje helpen. Niet de enige waarheid wordt gesubsidieerd, maar de procedure die, in een beschaafd land, tot een benadering van de veelzijdige waarheid kan leiden.

Vandaar dus dat wij in Nederland sinds 1974 kunnen bogen op een *Bedrijfsfonds voor de Pers*. Het artikel van L. H. A. Lichtenberg geeft als doelstelling de pluriformiteit van de informatievoorziening. Ik zou dat als een element van het Ware willen zien. Mocht de markt een bepaald type informatie afknijpen, dan volgt de overheid niet de „wensen van de mensen” maar een hoger doel. Dit is niet strijdig met het vrijheidsbeginsel van de liberale democratie, integendeel. De vrijheid wordt door deze vorm van cultuurpolitiek vergroot. Typerend is overigens, dat *De Waarheid*, dus het dagblad van die naam, enig belastinggeld te leen heeft ontvangen om een nieuwe pers te kopen.

Het zal echter duidelijk zijn dat met het aanroepen van het beginsel van de pluriformiteit nog niets is gezegd over het feitelijk te volgen beleid. Het artikel van Lichtenberg maakt duidelijk dat op dit moment voorzichtigheid keukenmeester is. Kredieten, geen subsidies, is de richtlijn en daarvan wordt maar heel weinig afgeweken. Intussen verdwijnen aldoor dagbladen en tijdschriften. Nog onlangs bleek *Het Vaderland* door de krachten van de markt te worden weggevaagd. Het aantal zelfstandige dagbladondernemingen is in vijftien jaar bijna gehalveerd. Als de depressie doorzet, gaat er nog heel wat anders gebeuren. *Trouwen* en *Het Parool* zien hun afzet slinken bij stijgende kosten. Als dat proces doorzet, gaat daar iets mis. Men krijgt niet de indruk dat het Bedrijfsfonds klaar staat om de daaruit voortvloeiende calamiteiten te voorkomen. Subsidies zijn trouwens gebonden aan de voorwaarde dat de rentabiliteit binnen een redelijke termijn moet worden hersteld. Deze voorwaarde is nogal restrictief. De vraag is of de pluriformiteit in gevaar raakt, wanneer er nog een paar dagbladen afvallen. Iemand kan zich zeer wel op het standpunt stellen dat we toch nog genoeg kranten overhouden, vooral buitenlandse, en de radio en de televisie zijn er immers ook nog. Er wordt meer informatie aangeboden dan een mens kan bijhouden, dus wat is er eigenlijk aan de hand? Ik vind dat een filistijns standpunt. Het wordt in het artikel van Lichtenberg niet aangehangen, maar ook niet duidelijk bestreden. Ook de eis van het rentabiliteitsherstel wordt door hem niet in twijfel getrokken. Zijn bijdrage is dan ook meer van feitelijk-descriptieve aard dan dat er een cultuurpolitiek standpunt uit kan worden afgeleid. Misschien is dat ook te veel gevraagd.

Het Goede

Met het Goede is het nog weer anders gesteld. Dit onderdeel van de cultuurpolitiek valt eigenlijk buiten het kader van deze aantekeningen. Het Goede wordt door de democratische overheid bevorderd via de rechtsorde, en dan met name via de publiekrechtelijke spelregels van de democratie. Het Goede is hier nauw verweven met de vrijheid — een onderwerp dat van nature zo gepolitiseerd is dat een apart pleidooi voor een politiekologische benadering wat overtollig aandoet. (Dat is het merkwaardige verschil met de bevordering van het Schone.)

Maar het Goede heeft één netelig aspect, namelijk het religieuze, dat hier even ter sprake moet komen omdat dit nummer een artikel bevat van F. H. M. van Spaendonck over de subsidies aan de kerken. De strekking van dit artikel is eerder prudent dan suggestief. Zoveel is duidelijk dat de Nederlandse overheid de kerken niet meer van geld voorziet. Afgezien van de afkoopregeling, het in stand houden van instortende monumenten en wat geld voor opleidingen worden de kerken in Nederland niet gesubsidieerd. Van Spaendonck legt zich daar maar ten halve bij neer. Zo bepleit hij subsidies voor „een behoefte, die leeft bij (een deel van) de bevolking”, en zulks in het belang van de geestelijke vrijheid. Eerder schrijft hij echter dat de overheid zich terughouden-

der moet opstellen naarmate de groep kleiner is en haar opvattingen minder „gemeengoed” zijn. Dit laatste nu lijkt weinig consistent. Juist als het om kleine religieuze groepen gaat is een subsidie, in naam van de geestelijke vrijheid, eerder op haar plaats dan in het geval dat Van Spaendonck op het oog heeft: de grote kerkgemeenschappen. Ook valt moeilijk in te zien waarom een behoefte die sterk leeft, gesubsidieerd moet worden.

Nee, als ik Van Spaendonck was (maar minder prudent) zou ik anders redeneren. Ik zou zeggen: het geloof is een groot Goed, misschien het grootste dat er is, en we zien dat het teloor gaat (toenemende geloofsafval). Dus, overheid, ken Uw plicht en geef de kerken veel geld opdat wij althans de financiële armslag krijgen om het tij te keren. Geld maakt niet gelovig, maar het scheidt wel mogelijkheden om afbraak van de organisatie te voorkomen. Wij hebben recht op belastinggeld, niet omdat de mensen het willen, maar omdat het Goed is.

Maar zo helder klinkt het geluid niet, en dat valt te begrijpen. Want er zou van allerlei kanten een krachtig protest opstijgen. Van de zijde van die kerkgenootschappen, die principieel geen geld van de overheid willen aannemen, en meer nog van diegenen die vinden dat de kerkgenootschappen helemaal niet zo iets Goeds voorstaan. Als atheïst kan ik mij dat laatste negatieve standpunt goed voorstellen. Ik vermeld dit laatste maar even omdat het tevens de zwakte aangeeft van mijn eigen pro-Bach argumentatie — ook dat is een soort geloof, en als er iemand opwerpt dat de hele barokmuziek zijns bedunkens door de gootsteen mag, dan heb ik daarop geen dwingend antwoord. Want zo is het nu eenmaal met het Schone, het Ware en het Goede: er bestaat geen consensus over. Er bestaat een permanente discussie. Mijn betoog is eigenlijk niet anders dan dat economen aan deze discussie zouden moeten deelnemen.

Het Lelijke en het Slechte

Dat de overheid het Slechte moet bestrijden is, binnen zekere grenzen, onbetwist. Daarvoor hebben we het strafrecht. De twist betreft de grenzen: abortus, pornografie, het verblijf van kinderen in automatenhallen. Moelijker ligt het bij het Lelijke. Lelijkheidbestrijding is in Nederland een klein onderdeel van de cultuurpolitiek. Wie grote reclameborden wil oprichten, inzonderheid langs snelwegen, merkt dat de overheid hem de voet dwars zet. Publieke schoonheidscommissies (of welstandscommissies, zoals ze in sommige gemeenten merkwaardigerwijze heten) bevorderen ternauwernood de schoonheid, maar proberen wel al te lelijke architectuur binnen de perken te houden. Ook de Hinderwet en een stuk milieuwetgeving kunnen onder dit hoofd worden gerubriceerd. De voorbeelden van een dergelijke lelijkheidsbestrijding zijn spaarzaam. De burgers worden slechts marginaal geremd in hun onesthetische voorkeuren. Dat klopt met een van de doelstellingen van het cultuurbeleid: het vergroten van de culturele vrijheid, als zijnde een onderdeel van het Goede. De liberale cultuurpolitiek is vooral vrijheidsbevorderend.

Men zou zich echter moeiteloos een politiek kunnen voorstellen die wat krachtiger stelling neemt tegen openbare lelijkheid en slechtheid. Poplawaaï in de buitenlucht ware mijns inziens te verbieden als zijnde geluidshinder. Een interessanter twistpunt is het voetballen. Er bestaat twist noch twijfel omtrent de positieve waarde van de sport voor degenen die de sport bedrijft. Vandaar dat de overheid de infrastructuur daarvoor fourneert: de sportparken, de zwembaden, ijsbanen, de voetbalvelden. Maar de passieve sportbeoefening en speciaal het massaal meeleven met voetbalwedstrijden, is een ander geval. De voetbalcultuur heeft zich in zeer negatieve zin ontwikkeld. Voetbal is oorlog, zei iemand die het weten kan. Deze opmerkelijke zienswijze heeft blijkbaar wortel geschoten bij een aantal supporters en andere betrokkenen. De externe effecten daarvan zijn goed

merkbaar. Het spoor van vernielingen dat de meelopers van het voetbal door de steden trekken, doet twijfel rijzen aan de weldadige werking van deze topsport. Het hoeft niemand te verbazen wanneer ergens in Nederland bestuurders op het idee zouden komen, het betaalde voetbal zoal niet te verbieden, dan toch niet langer te subsidiëren. Wordt hier niet het Slechte gesteund?

Het artikel van Boorsma verwoordt deze twijfel op interessante wijze. Het is een voorbeeld van politieke economie, omdat de motieven van de overheid worden onderzocht. Ze worden sterk in twijfel getrokken, maar dat hoort erbij. Vooral die gebroken benen, als nuchter tegenargument tegen het idee van de volksgezondheid, is een „eye-opener”. Een voetballiefhebber kan met Boorsma van mening verschillen, bij voorbeeld door het esthetische element van deze sport in het geding te brengen: een vorm van hoge kunst, en niet van oorlog. „Wat kan voetbal mooi zijn!”, verzuchtte een tv-commentator na de in juni gespeelde wedstrijd Brazilië-Sovjetunie. Als hij mijn terminologie ten opzichte van Bach had gebruikt, had hij misschien gezegd dat in het subtiele samenspel van spelers een verwijzing ligt naar menselijke mogelijkheden die de mensheid kunnen redden. Het essentiële van de politieke economie is dat zulke argumenten boven water komen.

De culturele gouden eeuw en de loden

Een denkconstructie die in deze discussie enig nut kan bewijzen, is de culturele gouden eeuw. Een toestand waarbij de consumenten en de producenten zoveel spontane voorkeur aan de dag leggen voor het Schone, het Ware en het Goede dat de overheid alleen nog het zuiver collectieve deel van de cultuurpolitiek voor haar rekening hoeft te nemen — dus de infrastructuur en een deel van het onderwijs. Deze toestand is geen objectief gegeven, maar bestaat in de geest van een waarnemer. Waarnemers plegen ook in deze verschillende dingen te zien — waar de een goud ziet acht de ander lood voorhanden.

De een let op hoge kwaliteit van het Concertgebouw-orkest en het Nationale Ballet, de ander noteert de afnemende bezoekersaantallen. De een meent dat er in Nederland uitstekende romans worden geschreven en dat er een overvloed van buitenlandse literatuur te koop is, de ander wijst op de teruglopende boekverkoop en het toenemende succes van de Boektreeks. Cultuurpessimisten spreken zorgelijk over de overdreven aandacht voor het momentane, het snelle, het vluchtige dat de liefdevolle aandacht voor het traag opgebouwde vakmanschap verdringt. Wie de blik nog weer verder laat weiden ziet de opdringende commercie, de reclame, de ontevredenheid en bovenal de verveling om zich heen grijpen. Het vandalisme en het druggebruik komen binnen het gezichtsveld, als uitingen van deprivatie. Als de vanden en de verslaafden de waarde van het leven hadden begrepen waren ze zo niet geworden, maar „de maatschappij” heeft ze van het begrip afgehouden. Wie zulke samenhangen waarneemt komt gemakkelijk tot de zienswijze dat wij in een loden eeuw leven: we worden bedreigd door een diepe cultuurcrisis.

Iemand's diagnose van de culturele situatie is doorslaggevend voor de cultuurpolitiek die zij of hij voorstaat. Als we in een gouden eeuw leven kan haast alles aan de markt worden overgelaten. Er zijn prachtige grammofoonplaten te koop en piano's zonder tal. Wie wil gaan schilderen, moet dat vooral doen. Voor zover de overheid nog iets moet beslissen — een muziekschool oprichten of een museum — kan zulks het best gebeuren door de lagere organen, die dicht bij de mensen staan. In een gouden eeuw is decentralisatie van het cultuurbeleid een haast natuurlijke zaak. En als de overheid individueel consumeerbare diensten aanbiedt — kunstonderwijs, museumbezoek, concerten — ligt het voor de hand het profijtbeginsel maximaal toe te passen. Ik denk

dat degenen die de kunstsubsidies in Nederland te hoog vinden, zich in een gouden eeuw wanen, maar dit laatste komt doordat ze hun eisen heel laag stellen.

In een loden eeuw is decentralisatie verkeerd, want zij legt de beslissing bij gemeentebesturen, die over weinig geld beschikken en misschien minder oog hebben voor de cultuur dan de regeerders in de hoofdstad. De toepassing van het profijtbeginsel zal ertoe leiden dat monumenten afbrokkelen, Artis dichtgaat en zelfs het Concertgebouw met opheffing wordt bedreigd. Alleen het Rijksmuseum blijft open, zij het slechts een deel van het jaar, en wordt dan overwegend bezocht door Amerikaanse toeristen.

Tussen deze twee uitersten van goud en lood ligt de Nederlandse werkelijkheid. Waar precies — dat is een kwestie van subjectieve diagnose en deze kleurt alles wat over de politieke economie van het onderwerp te berde wordt gebracht. Dat geldt ook voor de artikelen die hieraan voorafgingen.

De politieke economie van de cultuur: iets revolutionairs?

In dit artikel wordt bepleit dat er, naast de traditionele economische benadering van de cultuur, ook een politieke economie wordt opgebouwd. Deze verschilt van de gewone benadering vooral hierin dat de motieven van de overheid worden onderzocht en dat bij dit onderzoek recht wordt gedaan aan de legitieme doelstelling dat de overheid soms het Schone, het Ware en het Goede nastreeft. Dat maakt een diagnose van de culturele situatie onontkoombaar — een taak die de economie moeilijk op eigen schouders kan laden, maar waarvoor zij toch wel wat meer belangstelling mag tonen dan binnen het vak vanouds gebruikelijk is.

Een ander verschil met de traditionele economie zit hierin dat wij als economen afstand moeten doen van ons simpele, maar toch wel wat geboorneerde uitgangspunt dat de behoeften van de mensen gegeven zijn. Cultuur is immers een kwestie van traag verworven vaardigheden en traag verworven behoeften, die tot stand komen in een sociaal krachtenveld. Nu heeft de economie al gedurende decennia meer en meer oog gekregen voor deze dynamiek. Neem de onderwijs-economie of de theorie van het menselijk kapitaal, of het onderzoek van B. M. S. van Praag naar de „preference drift” en de „refence drift”. Er rust dus niet langer een taboe op de studie van zulke processen. Met enig optimisme zou men zelfs kunnen beweren dat economen in het bijzonder geschikt zijn om deze dynamiek van de behoeften en hun bevrediging te bestuderen. Externe effecten hebben al lang de aandacht getrokken, en zijn ver uitgroeid boven het voorbeeld van Pigou, waarbij rook en roet van de spoorwegen het wasgoed bevuilden. Buurmans tuin heeft een culturele uitstraling en dat geldt voor bijna alle openbare consumptie. Eigenlijk bestaat er nauwelijks consumptief gedrag of het heeft wel een extern effect! Dat is toch een overweging die men in de traditionele economieboeken niet zal aantreffen. Een soortgelijke overweging is dat veel consumenten niet kunnen profiteren van het gevarieerde kunstaanbod omdat ze de vereiste vaardigheden missen. Wie zich in een gouden eeuw waant omdat er in winkels een gevarieerd aanbod van partituren en grammofoonplaten bestaat, waarbij het beste te koop is wat de in de loop van de eeuwen werd voortgebracht, vergeet dat dit aanbod aan veel mensen voorbijgaat. Ze kunnen het niet consumeren omdat zij de consumptieve vaardigheden missen.

Op dit aperçu berust Tibor Scitovsky's argument voor een cultuurpolitiek. Hij merkt op (in een vooralsnog ongepubliceerde voordracht op de *Conference on Cultural Economics and Planning* die van 26-28 mei 1982 te Maastricht werd gehouden) dat de behoefte aan kunst een „acquired taste” is, die in het begin hoge persoonlijke kosten meebrengt. Je moet in het geval van de barokmuziek pianoles nemen, aandachtig luisteren, de zaak aandachtig bijhouden. Dat is tijdrovend, het kost in het begin geld en mentale energie. Maar als eenmaal de investering heeft plaatsgevonden beginnen de kosten

te dalen — zowel voor het individu dat eenmaal een piano in huis heeft, als voor de maatschappij, die aan de stille cultuurconsumenten weinig energie en materiële middelen hoeft te spenderen. Omgekeerd hebben jonge mensen die aan het Schone voorbijgaan, aanvankelijk een kostenvoordeel, maar later lopen ze in de fuik van dure behoeften. Ze willen een auto, en ze willen reizen naar onculturele lokaties, en dat kost de maatschappij een boel schaarse produktiefactoren. Veel vrolijker worden de a-culturele consumenten daarvan niet (vergelijk Van Praags „preference drift”). Zo komen

we terecht in de *Joyless economy*, waar we vreugdeloos achter het gestegen reële inkomen aanhollen.

Uit al deze bouwstenen kan de politieke economie van de cultuur worden opgebouwd. Dat is dus geen revolutionaire nieuwe theorie, maar een benadering die nieuwe accenten legt en onze ogen opent voor bijzonder belangrijke verschijnselen. De economie moet zich de kans niet laten ontgaan deze verschijnselen binnen het vak te brengen.

J. Pen